

Սույն գիրքը թվայնացվել է Գրքասեր ՀԿ-ում հայերենով գրականության պահպանման, հանրայնացման և ժամանակակից թվային միջավայրում հասանելի դարձնելու նպատակով:

Կազմակերպության նախաձեռնությունը միտված է հայերեն գրքերի և տեքստերի տարածմանը, ընթերցանության խթանմանը և մշակութային ոչ նյութական ժառանգության պահպանությանը՝ ապահովելով դրանց հասանելիությունը հնարավորինս լայն շրջանակների համար:

Մենք հավատում ենք, որ թվայնացումը ոչ միայն պահպանման միջոց է, այլև գիտելիքի, գրականության և մշակույթի շարունակական փոխանցման կարևոր ուղի:

Գրքասեր ՀԿ-ն գրքերը ծայնագրում և թվայնացնում է բացառապես Ձեր նվիրատվությունների շնորհիվ: Կազմակերպությանը կարող եք օժանդակել հետևյալ հղումով՝

<https://grqaser.org/hy/donate>

Ստուգված

Հայ գրականություն, Արձակ, Պատմվածք
13+

Հրաչյա Քոչար Եփրատի կամուրջին

Նվիրում եմ իմ դուստր Նունեին

Ա

Շատ տարիներ են անցել այն օրերից, փոթորկալի, շառաչուն տարիներ, խորտակումների ու վերածնությունների, մահերի ու հարության ժամանակներ: Այն դեպքը, որի մասին պիտի պատմեմ, կարծես կատարվել է շատ դարեր առաջ, բայց որովհետև ես ականատես էի, ուրեմն թվում է ինձ, թե ես էլ գալիս եմ դարերի խորքից:

Այն ժամանակ ես տասնհինգ տարեկան էի, և անցել է կես դար: Այդ հիսուն տարիների ընթացքին ոչ մի օր՝ տանը թե դրսում, ընտանեկան տաքուկ հարկի տակ, թե մեծ պատերազմների ցուրտ ու խոնավ խրամատներում, քնած թե արթուն, չեմ կարողանում մոռանալ այն սոսկումնալի ու կախարդական թույլները Եփրատի կամուրջի վրա և այն աղջկան, որի անունը Աստղիկ էր: Լույսով ողողված նրա դեմքը շողում է իմ մտքի առջև՝ մե՛կ մարմրող, հեռու, մե՛կ մոտիկ, անկայծող աստղի նման: Իսկ նա ինքն ամբողջովին միշտ ինձ հետ է ու իմ մեջ, իմ մտքի ու հոգու, իմ խոսքի ու ձայնի, իմ ժպիտի ու արցունքների մեջ: Նրան ուրիշները չեն տեսնում իմ տխրամած հայացքներում, իմ երագող,

արդեն ծերունական, կկոցած բիբերում: Եվ քանի ավելանում է տարիքս, այնքան առավել հստակ լսում եմ նրա ձայնը և այնքան առավել տագնապով թրթռում է կրծքիս տակ հոգնած սիրտս: Եթե բնությունը պարզևի ինձ վերստին մի քանի տասնամյակի կյանք, ավելի կկենդանասան հոգուս մեջ այն թուպները, եթե լսողությունս խլանա, ես սրտովս կլսեմ այն ձայնի թրթռուները, որ սրբազան երկյուղածությամբ են լցնում ողջ էությունս: Դրանից հետո ես շատ փորձությունների մեջ եմ եղել: Կռվել եմ Բարթոլոյան լեռների վրա, Արաքսի ափերին, Սարդարաբադի դաշտում: «Վարդան գորավար» զրահապատի վրա, ապա Դնեպրի ու Վոլգայի ափերին, իմ զորամասի հետ հասել եմ մինչև Օդեր գետը, կռվել եմ ամեն տեղ, ուր պետք է եղել պաշտպանել մարդկային կյանքն ու պատիվը, այրվել եմ կրակների մեջ ու ածխացել, և այնուամենայնիվ չեմ կարողանում հանգստացնել վրդովված խիղճս: Կգա՞ր արդյոք այդ սրբազան պահը...

Ավելի լավ է պատմեմ ձեզ, թե ինչ կատարվեց Եփրատի կամուրջի վրա, երբ ես տասնհինգ տարեկան էի...

... Նախրի նման քշում էին մեզ խոր մի ձորի միջով, քշում էին ամբողջ մի բազմություն՝ ծեր տղամարդկանց ու պառավ, զառամյալ կանանց, պատանի տղաների ու փոքրիկ աղջիկների ու դեռ ծծկեր երեխաների, որ ճշում, ու լռում, մեռնում էին մայրական գրկի մեջ: Շատ էինք մենք, մի քանի հարյուր հոգի, ճանապարհին պակասեցինք: Ձորերից ու քարափներից հանկարծ հայտնվում էին զինված խմբեր, վայրի գազանների պես մռնչալով հարձակվում էին մեզ վրա, ջոկում տանում էին ջահել հարսներին ու աղջիկներին, դաշունահարում էին դիմադրող մայրերին, պոկոտում էին կանանց գլխաշորերն ու գոտիները, ոտքերից հանում էին «կոնդրա» կոշիկները, խուզարկում էին ծերերին, նրանց հագուստների մեջ գտնում էին վերջին դրամներն ու արագ անհետանում էին, ինչպես կայծակը, որ ամեհի գոռոցով խփում է երկնքից, ճեղքում գետինը, այրում է ամեն ինչ ու կորչում սեզերի մեջ:

Ամեն այդպիսի հարձակումից հետո ավելի կատաղի էին՝ դառնում մեզ քշող ասկյարները: Շառաչում էին մեր գլխավերևում նրանց մտրակներն ու օձերի խայթոցների պես կսկիծներ թողնում մեր կիսամերկ մարմինների վրա: Ու քայլում էինք գունդ եղած, իրար հպված, բոբիկ, ճաքճքված ոտքերով, արյունոտված, կապտած դեմքերով, քաղցից ուժասպառ, սմքածթուղացած, ուռած-ծանրացած մարմիններով, ետևում, ճանապարհի վրա թողնելով մահամերձ հարազատների մարմինները և արյան շիթեր՝ ժայռերի ու հեղեղատների լերկ քարերի վրա, ցնցոտիների պատառիկներ ու ձորձեր՝ մասրենիների ճյուղքերին: Ինչ որ պետք էր եկել հափշտակիչներին՝ մեր մարմիններից պոկում էին ճանապարհի փշերն ու մացառները:

Չորը խորն էր, և նրա վրա կամարվում էր կապո՛ւյտ, կապո՛ւյտ երկինքը, որի մեջ լողում էին փոքրիկ, սպիտակ ամպեր՝ լուսեղեն, թափանցիկ: Նրանցից վերև, երևի շատ վերև, հանդարտ նստել էր աստվածը: Ես մտքով տեսնում էի նրան ու ամեն թուպե սպասում, որ նա էլ մեզ տեսնի: Ու չէր տեսնում նա մեզ:

Շառաչում էր Օմար Օնբաշու մտրակը: Նրա հինգ օգնականներից երկուսը, հրացանները ձեռքներին պատրաստ պահած, դաշույնները խրած գոտիների մեջ՝ ձիերով դնում էին մ եր առջևից, մեկը մեր աջ, մյուսը՝ ձախ կողմից: Երրորդն ու չորրորդ Օմար Օնբաշու հետ գալիս էին մեր ետևից: Բեղերը ոլորած, փամփուլտակալները մեջքով փաթաթած, ձախ աչքը կույր, հոնքը պորթված գնդակից թե դաշյունի հարվածից, դեղին ատամները դուրս ցցված, Օմարը սարսափ էր ազդում նաև իր օգնականների վրա, որոնց հայիոյում էր, որ երբեմն խարազանի թույլ հարվածներ էին իջեցնում մեր գլխներին ու մեջքերին: Նա գոռում, գոռգոռում, մռտում, մռնչում, հրամաններ էր արձակում և իր նման կատաղած իր ձին քշում էր ետ մնացողների վրա, և մոլեգնած ձին չէր խրտնչում ուրվականներից, տրորում էր նրանց իր սմբակների պողպատե պայտերի տակ:

Ռ՞ւր էին քշում մեզ՝ չգիտեինք: Եվ ինչո՞ւ աշխարհն այսպես տակնուվրա եղավ:

Տնքում ու կսկծում էին ոտքերս, մռմռում էին փշրված եղունգներիս տակից բացված վերքերը, բայց ամեն ակնթարթ հիշում էի, որ պետք է արթուն լինեմ և նեցուկ ու սատար լինեմ Աստղիկին, որ տղայի պես կարճ կտրած մազերով, ճակատին՝ ցած իջնող մազափունջ, տղայի ցնցոտիներ ու տրեխներ հագած, քայլում էր իմ կողքից ու հաճախ հենվում ցավերից տնքացող իմ ուսին: Եվ նրա ծանրությունն ուժ էր ներշնչում ջարդված, սպանված մարմնիս, սթափություն էր բերում մոլորված, անարդար աստծո դեմ ապստամբած հոգուս:

Աստղիկը քայլում էր իմ կողքի՞ն, իմ ուսին հենվա՞ծ: Երազ չէր դա, այլ դաժան, այլանդակված իրականություն: Իսկ երկու օր առաջ նա երազ էր, կապույտ, մանիշակագույն երազ, սպիտակ թափանցիկ ամպ, երփներանգ ծիածան, որ կանչում, դյուրեմ է քեզ, ու դու վազում ես, չես հասնում նրան: Իսկ հիմա նա քայլում է կողքիս, պատառոտված տրեխներով, անլվա, աղտոտ դեմքով, աչքերն ուռած ու արնամած:

Ինչո՞ւ աշխարհն այդպես տակնուվրա եղավ: Ռ՞վ կարող էր պատասխան տալ, ո՞ր խենթը կարող էր փրկություն խոստանալ, ո՞վ կվերադարձներ մեզ երեկվա օրը, մեր գյուղն ու մեր հայրական տները, որ մնացել էին յոթը սարի և յոթը ձորի ետևում: Աջից ժայռեր, ձախից ժայռեր: Ժայռեղեն մի վիթխարի վանդակի մեջ էր մեր գյուղը, որ անառիկ էր թվում մեզ, անմատչելի, անխախտ ու հավիտենական: Եվ թուրք հարկահավաքներն անգամ վախվիսելով էին մտնում մեր ձորերն ու մեր գյուղը: Եվ հիմա չկա մեր գյուղը, քարուքանդ արին ու վառեցին բոլոր տները, ճարճատելով փլվեցին բնակիչների վրա թնրածիխից սևացած գերանները, տներից դուրս փախչողներին գերի առան և քշեցին ձորերով ու դաշտերով՝ քար ու քնի միջով, դեպի Ռ՞ւր, չգիտեինք, հիմա էլ:

– Զո՛ւր, մի քիչ ջո՛ւր,– շշնջում է Աստղիկը՝ մի ակնթարթ կանգ առնելով ու հենվելով ուսիս։ Եթե ես շարժվեմ այս վայրկյանին, նա ցած կընկնի, միականի Օմարը կկրակի նրա վրա, և ճանապարհին կմնա մի դիակ էլ գազաններին ի կեր։ Աստղիկի դիակը...

Ոռնում է խարազանը մեր ետևից քայլողների գլուխներին։ Նրանք մեջտեղ են առել մեզ, որ չճանաչվի Աստղիկը։ Նա միակն է իր հասակակից աղջիկներից, որ մնացել է մեզ հետ։ Կարծում են, թե տղա է՝ այնքան այլակերպվել ու խոշտանգվել է։

– Զեյն, լաո՛, քեյն, մեռնիմ իմ Աստղկան,– անդրաշխարհային ծայնով շշնջում է ծերունի Օհանը, որ մեր ետևից քայլում է՝ կրծքով մեզ պատնեշած։ Մի կարճ պահ հայացքս թեքում եմ տեսնելու նրան։ Ճակատից արյունը հոսել է ցցված այտոսկրերի վրայով, ներկել է ձյունասպիտակ մորուքը։ Քայլում է՝ գլուխն ուղիղ պահած, անկոր իրանով, չոր, բարձրահասակ։ Մորուքը փողփողում է արևաներկ դրոշի պես։

– Զեյն , Խորենիկ, քեյն , մատաղ...

Շրթունքները նույնիսկ չեն թրթռում։ Աչքերն էլ չեն խոսում, լուռ է ծերունի Օհանը։ Նրա հոգին է խոսում մեզ հետ, որ դեռ կենդանի է նրա մեռած մարմնի մեջ, անկոտրում հոգին, որ կանգուն է պահում նրա հարյուրամյա մարմինը և միաժամանակ հովանի է մեզ մահվան այս անսկիզբ ու անվախճան ճանապարհների վրա։

– Աստված կփորձե ձեզի, լաո՛, դիմացե՛ք, քեյն՛ք...

Օմար Օնբաշու ձեռքն արդեն հոգնել է, ծայնը խռպոտել։ Մտրակում է ձախ ձեռքով, մռլտում է, ու հայիոյական խոսքերն արդեն չեն հասկացվում։ Մտրակի ոռնացող հարվածն իջնում է ծերունի Օհանի գլխին։ Ճակատից արյան նոր շիթ է պոկվում, աջ աչքը մի րոպե հետո ուռչում, կապույտ գնդիկի պես ցցվում է հոնքի տակից։

– Մեղք են, Օմար Օնբաշի, վերևից աստված է նայում,– ցածր, բայց դողացող ծայնով ասում է Օնբաշու ընկերը։

Քայլում ենք, ետ չենք դառնում նրանց նայելու։ Մեր դահիճներին ճանաչում ենք ձայներից, հարվածների ուժից ու թափից։

– Վկա՛ աստված, Համզո՛, ես քեզ էլ պիտի սպանեմ,– պատասխանում է Օնբաշին խռպոտած ծայնով։

– Երկնքին նայիր, Օմար Օնբաշի,– կրկնում է Համզո անունով ասկյարը վախեցած։

Ոռնում է խարազանը առջևի շարքերի վրա։ Յոթնամյա Վահանն աղեկտուր ճչում է։ Սալքի մարեն, ինքն էլ ուժասպառ, քայլում է երերալով, բայց կրկին գիրկն է առնում իր թոռնիկին։ Մեծ, հարուստ գերդաստանի այդ մայրը տանում է իր հետ տոհմից փրկված միակ արու գավակին։ Մարեն, նույնպես բարձրահասակ, չոր մարմնով, պստիկ Վահանի հետ գնում է խմբի առջևից, մայր ուղտի նման աջ ու ձախ թեքելով հնոտիներով փաթաթված մեծ գլուխը, դեռ հուսալով ու դեռ աղոթքներ մրմնջալով։

Այդպես, մեկ-երկու օրում ջարդվեց, բեկվեց բոլորի կյանքը: Մի ամբողջ աշխարհ էր մեր գյուղը, որ մնաց յոթ սարի և յոթ ձորի արանքում, խոր կիրճի մեջ, աջ ու ձախ՝ ժայռեր: Ամեն կողմից փակվում էր հորիզոնը մեր գյուղի առաջ: Կիրճից սարավանդ դուրս գալով միայն՝ տեսնում էինք, որ հեռաստանում ողորկ դաշտավայր կա, կապույտ մուժով լցված, և նրա հակառակ կողմը՝ բարձրաբերձ ճերմակ գագաթներ որոնցից փրթող ամեհի հեղեղները գարնանը մեր կիրճով էին անցնում, մեր գյուղի առջևով և հաճախ քշում տանում էին նույնիսկ փղաջափ գոմեշների: Ամեհի որոտմունքով գոռում էին ամպերը մեր կիրճի վրա, և երկիրը, լեռներն ու ձորերը դղրդալով արձագանքում էին, կայծակը փայլատակում էր երկնքում և վիթխարի ուժով ճայթում քարափների վրա: Մարդիկ վախից փակում էին դռներն ու երդիկները: Եվ հանկարծ խաղաղվում էր տարերքը, ու աղեղնակը կամար էր կապում մեր կիրճի վրա, մեր կախարդական աղեղնակը, որ թվում էր, թե ոչ մի ուրիշ գյուղի վրա չէր կախվել այդպես գեղեցիկ ու այդքան երազային: Այդ ժամանակ մենք վազում էինք կալերը սուկկ հավաքելու և իջնում էինք ձորի խորքերը ժախ ու բոժախ, քեղ ու մանդակ, խավրժիլ ու երնչնակ քաղելու, որ հուռթի բուսնում էին մեր ձորալանջերում: Տեսնում էի ես հիմա մեր կիրճի տամուկ քարայրները և արծվաբները՝ ժայռածերպերում, լսում էի մայր արծիվների կռիւնները, տաք երկրներից վերադարձող կռուկների անուշ երգը՝ կապույտ երկնքի խոր բարձրություններից, զգում էի լեռնահամեմի սուր, համասփյուռ, և վայրի վարդերի թեթև, նրբին բույրերը:

Փոքր էր մեր գյուղը, բայց մեզ անեզրական մի աշխարհ էր թվում, որ եղել էր ու պիտի մնար միշտ, հավերժաբար, իրեն օղակող ժայռեղեն բնության նման: Թվում էր, թե պիտի մնան, հավերժաբար ապրեն ու բազմանան մեծ ու փոքր գերդաստանները, իրենց ավանդական սովորություններով ու ծեսերով՝ հարսանիքներով ու կնուկներով, գատիկներով ու ձկասերով, համբարձման ու վարդավառի տոներով:

Քայլում էի երերալով, Աստղիկի ուսի ծանրությունը վրաս առնելով, և պատրանքն ու իրականությունը խառնվում էին իրար: Տեսնում էի մորս դեմքը՝ արտասուքը սև աչքերում: Սպիտակ, բարակ թելեր էին իջել երդիկից: Կիսամութի մեջ մեծերը հագնում էին իրենց շորերը, իսկ տատս, որ վաղուց հագել-կապել էր, դեմքն արևելքի կողմը, գետնին չոքած՝ մրմնջում էր աղոթքի իր ամենօրյա խոսքերը, «Բարի՛ լուսո քաղցր Քրիստոս-աստված, դու անճարին ճար էնիս, խեղճին, մոլորյալին, դարիբին...»:

Ես արդեն անգիր գիտեի նրա աղոթքի խոսքերը, որ կարող էի հետը կրկնել, բայց ես քնած էի ձևանում: Գուցե մոռանան ինձ, չտանեն այսօր հորիք քշելու: Ինչ-որ մեկը բացում էր երդիկը, աստղերը թափվում էին մեր տունը, վաղորդայնի հովի հետ տունը լցվում էր թոնրից հենց նոր հանված հացի բուրմունքով, որ իրենց «դարիբի» համար թխել էր հարևաններից մեկն ու մեկը և արևածագից առաջ ցած էր զցել բոլորի երդիկներից: Լսում էի գոմից դուրս եկող գոմեշների փնչոցը, գութանի շղթաների շառաչը, հորս ու հորեղբայրներիս ցածրածայն խոսակցությունները: Ինձ չէին մոռանում: Աչքերս տրորելով հագնում էի շորերս: Հայրս գրկած տանում էր ինձ ու դնում մեր կռվան գոմեշի մեջքին:

Առավոտյան հովը խփում էր դեմքիս, կամաց-կամաց մարմրելով, խուսանում էին աստղերը երկնքում, միայն մեկն էր ցոլում, ցոլցում մեր հայացքի առջև: Նրանով ես իմանում էի, որ գնում էինք վերին արտը վարելու: Լուսաստղի կողմն էր այդ մեծ արտը՝ մեծ, տարածուն կանաչ մարգագետնի ափին: Ցոլցում էր լուսաստղն աչքերիս մեջ, ու փախչում էր քունս: Դեռ արեգակը չծագած լծում էինք գութանն ու հնչում էր հորեղբորս հորովելը, որ տարածվում, փռվում էր արթնացող դաշտերի ու հերկերի, ցողով պատած մասրենիների ու քարքարոտ լեռնալանջերի վրա: Եվ երգ էր մեր հորովելը և աղոթք էր և աղաչանք էր ու երդում...

Եղե՞լ էին այս բոլորը, թե երազ էին, երջանիկ ու անվերադարձ երազ: Այդպես անցան տարիները, և աչքերս լայն բացվեցին աշխարհքի վրա: Տեսա զինված թուրք հարկահավաքների, որ կալերից տանում էին մեր սրսուռ ու կարմրահատ ցորենը, մեր ձորն էին իջնում համիդիեի զևդեր ու շաբաթներով ապրում հեղեղատի ափին, վրանների տակ, մեծ խարույկների վրա ամեն օր խորովելով երինջներ ու խոյեր: Չորը լցվում էր ձիերի խրխինջով, ճենճերահոտը երկինք էր բարձրանում, ճարճատում էին վարժություն անող ասկյարների հրացանները: Մեկ-երկու շաբաթից անհետանում էր մի գունդը, որ մի ուրիշը երևա և գիշերը մինչև լույս կրկին վիթխարի խարույկների բոցերը կիրճի պռունգներին հասնեն և թնդա-դղրդա ձորը կրակոցներից:

Այդ օրերին ծանր լռություն էր իջնում մեր գյուղի վրա, նա սողում էր կապարի նման ծանր, և ծանրորեն ու տիրաբար նստում էր մեծերի ու փոքրերի հոգիներին: Բոլոր դռները ներսից փակում էին, դեռ մութը չիջած կալնում էին երդիկները: Մեծերն իրար հետ իոսում էին փսփսոցով, երեխաներն ինչ-որ բան զգալով, հանդարտվում էին, լռում էին, կարծես, տավարն ու ոչխարն էլ՝ թավլանքում ու գոմերում. ոչ մայուն, ոչ բառաջ:

Բայց ահա ոչ հարկահավաք կա մեր գյուղում, ոչ էլ համիդիեի զևդեր մեր ձորում կամ դիմացի սարավանդում: Նրանք միասին էին հայտնվում ու միասին էլ անհետանում էին: Օդը հստակվում, թեթևանում էր ինչպես ամեհի ամպրոպից հետո: Խաղաղությունն էր թևածում մեր գյուղի վրա: Ցերեկներն արևը պայծառ ժպտում էր երկրին, գիշերները երկինքը լցվում էր շողուն-շողշողուն, կարծես մեծացած աստղերով, որ, թվում էր, երեկ, մյուս օրը, մի շաբաթ առաջ չկային, նոր էին հայտնվել մուգ կապույտ երկնակամարի վրա:

Արևմտոցին հնչում էին զանգերը մի փոքրիկ ժամի, որ թաքնվել էր ձորակի հսկայատեսիլ ժայռի տակ: Մեծերի հետ մենք էլ էինք գնում աղոթելու ամենակարող ու բարերար աստծուն, մարդկանց ու կենդանիների, լեռների ու ձորերի, գազանների ու գեռունների, ամենայն կենդանի արարածների ու անշունչ քարերի ստեղծողին: Բայց գնում էինք մանավանդ տեսնելու մի հրաշք աղջկա, որ չգիտեինք, թե որտեղից էր հայտնվում մեր ժամի փոքրիկ բեմի վրա: Թախծոտ, բայց ջերմեռանդ հավատով լի հայացքը երկինք հառած, նա օվսանաններ էր երգում արարչին՝ հույսի ու փրկության շողքեր նետելով մարդկանց սրտերի մեջ իր ճառագայթող աչքերից: Նրա հայտնության օրերին մոտիկ ու հեռավոր գյուղերից գալիս լցվում էին մեր եկեղեցին ծերունիներ ու ջահելներ, զառամյալ

տատիկներ ու սպիտակամորուս Սիմոն ծերունիներ: Ուտքերից մինչև շիկավուն, թափանցիկ մաշկով ճակատը, հրաշք աղջիկը սև էր հագած լինում: Հայացքը հառում էր երկինք, և թրթռում էին վարդի թերթերի պես նրբին, հրեշտակային շուրթերը, ծայնը մեղմիկ դողանջում էր փոքրիկ եկեղեցու կամարների տակ, բուրվառների ծխի և խնկի բուրմունքի հետ լցվում էր մարդկանց ոգիացած սրտերը: Բազմության առջև, բեմի մոտ կանգնած էր լինում Օհան ծերունին: Իր սպիտակափառ մորուքով, վերացած հայացքով նայում էր մանկադեմ աղջկան, մրմնջում էր աղոթքի խոսքեր, խաչակնքում երեսը և ապա չոքում գետնին, համբուրում էր հողը: Եվ այդպես՝ ճակատը գետնին՝ լսում, էր ասածո կողմից երկիր առաքված հրեշտակին, որ եկել էր ավետելու հույս և ազատություն: Օհան ծերունու պես բոլորը՝ ծեր ու ջահել, մեծ ու փոքր խոնարհվում էին գետնին: Գնալով աղջկա ծայնը հնչում-դողանջում էր ավելի ոգեշունչ, ավելի կորովի, և դեմքին երևում էին արցունքի շողուն կաթիլներ:

Ո՞վ էր այդ խորհրդավոր աղջիկը և երկնքի ո՞ր ճանապարհով էր իջնում մեր եկեղեցու փոքրիկ բեմին: Եվ համբառնում էր երկրից, մարդկանց հոգիների մեջ թողնելով իր պատկերը և հույս, ու տառապանքներից մի օր հրաշքով փրկվելու հավատ: Եվ ինչո՞ւ է նա մեր գյուղն ընտրել իր հայտնության վայրը:

Մենք չգիտեինք այդ բոլորը, և վառվող խնկի դեղին մշուշի մեջ ավելի էր բորբոքվում մեր երևակայությունը...

Գ

...Այդ ամենը մնացին յոթը սարի ու յոթը ձորի ետևում ու ցնդեցին, ինչպես վաղորդայնի կապույտ մշուշն էր ցնդում մեր կիրճից, երբ բարձրանում էր արևը Նեմրուք սարի թիկունքից: Հիմա քշում էին մեզ նախրի նման՝ շամբուտների ու եղեգնուտների միջով, որ սուր դանակների պես կտրում կտրատում էին մեր բոբիկ ուտքերն ու բաց սրունքները: Մենք մեռնում էինք ուտքի վրա երերալով ու չէինք ընկնում: Ամուր սեղմում էինք մեր շուրթերը, որ մեր հոգիները չլքեն մեզ, չհեռանան մեր տանջված մարմիններից:

Ծերունի Օհանն առաջվա պես պատնեշում էր իր կուրծքը, որ տղայի ցնցոտիների մեջ չերևա Աստղիկի դեռատի, աղջկական թրթռուն մարմինը: Զե, հիմա արդեն այդ մասին չի մտածում նա, հիմա այդ վտանգը չկա, այնքան փոխվել է Աստղիկը: Ծերունին հիմա պատնեշում է մեր մեջքները՝ մի պահ ևս, դարձյալ ու վերստին, թեկուզ մի պահ պահելու ու պահպանելու մեզ այս աշխարհում:

Միականի Օմար Օնբաշին ինչ-որ հրաման է մոլտում: Նրա հայիոյանքներն ու հրամաններն այլևս չեն հասնում մեր լսողությանն ու գիտակցությանը: Առջևից գնացող ձիավոր ասկյարներն արձագանքում են նրան, աջից ու ձախից՝ նույնպես, և մենք զգում ենք, որ առջևից գնացողները դանդաղում են քայլերը և թափվում են գետնին, գրկում են հողն ու քարերը: Բարեհաճեցին հանգստանալ մեր դահիճները: Շրջանաձև, նստում են քարերի

վրա, հրացանները ծնկներին դրած, ձիերի սանձերը գցած ուներին: Օղակել են մեզ, որ ոչ ոք փախչելու փորձ չանի: Իսկ ո՞վ կարող է փախչել: Նվում են մեր ոտքերն ու գանակոծված ոսկորները: Արևն այրում է, ճանճերն իջնում են մեր սրունքներին, մեր ուռած դեմքերին չորացած արյան վրա: Մոտիկ, շամբուտից երևի ոչ հեռու, լսվում է ջրի խոխոջ: Ամառ է, ցամաքած հեղեղատով լեռնադժուրներից դաշտերն իջնող ջուրն է խոխոջում: Սալքի նանեի թոռնիկը սողալով գնում է դեպի շամբուտը: Ջրի խոխոջը կանչում է նրան:

– Վահանի՛կ, Վա՛հա՛նի՛կ,– նվաղած ձայնում է տատը:

Պայթում է Օմար Օնբաշու հրացանը: Վահանիկն անշարժանում է: Սալքի նանեն ծղրտում է վիրավոր թռչունի պես: Օնբաշին հրացանն իջեցնում է, դնում ծնկների արանքը: Բայց մի ակնթարթ հետո փոքրիկ Վահանը խլվում է տեղում ու դարձյալ սողում է առաջ:

Ջրի խոխոջը մահվան պես անդիմադրելի է:

– Փառք քրզի, աստված,– շշնջում է ծերունի Օհանը,– փառք քրզի, որ փրկեցիր անմեղ լաճուն, որ չար անօրենին գրկեր իս աչքի լուսեն...

Օմարը կրկին բարձրացնում է հրացանը: Օգնականն այս անգամ վազում, կանգնում է նրա առջև.

– Երկնքին նայիր, Օնբաշի...

Չանգակի հստակ դողանքի պես լսվում է ջրի խոխոջը:

Վահանիկն անհետացել է:

– Դիմացի՛ր, լա՛ո, մատաղ իմ Աստղկան..

Շշնջում է ծերունի Օհանը ձախ աչքը խփած, իսկ աջն արևոտ գնդիկ դարձած մեծանում ու մեծանում է ջարդված հոնքի տակ: Նա վերստին աղոթք է մրմնջում, կարծես մեր եկեղեցու փոքրիկ բեմի առաջ խոնարհվել է գետնին: Ես էլ եմ փակում աչքերս, և թվում է, թե լսում եմ այն առեղծված աղջկա երգի թրթիռները, որ գալիս են մեր փոքրիկ ժամի կամարների տակից, գալիս են հասնելու մեզ ու այստեղ մարում են՝ խառնվելով գետակի խոխոջին:

Այդ առեղծվածը շատ ուշ վերծանվեց: Հայրս մի օր Նոր շորեր գնեց ինձ համար և ասաց, որ պիտի կարդալու տանի ինձ Սահակ վարժապետի մոտ: Սահակ վարժապետը, ասում էին, եկել է Էջմիածնից, այնտեղ է ուսում առել: Ուսուցիչ լինելով, նա միաժամանակ հնչեղ ու անուշ ձայն ուներ, երգում էր տոներին ու հարսանիքներին, երգում էր իր աշակերտներին զբոսանքի տանելիս: Գյուղից գյուղ հավաքվում էին նրան լսելու: Հիմա էլ, հի՜նգ տասնամյակ հետո, նրա ձայնն ականջիս է:

Օրն էր ուրբա՛թ, լուսնի շաբա՛թ,
Թղթիկ մ՛եկավ Վանա քաղքե՛ն...

Իսկ ինչպե՛ս էր երգում Աստուծո՛ւհի երգը, ինչպե՛ս էր երգում.

... Սիրտս նման է էն փլած տնե՛ր...

Ուրեմն Սահակ վարժապետն ինձ գրել-կարդալ և երգել պիտի սովորեցներ: Ամբողջ գիշերը հուզմունքից չքնեցի: Առավոտ կանուխ ձեռքս բռնած հայրս ինձ տարավ վարժապետի մոտ: Նա կարծես սպասում էր մեզ: Նրա կողքին նստած էր ինձնից մեկ-երկու տարով մեծ իր տղան, կարմիր ելակ հագած, կապույտ արաղչին գլխին, կարմիր շալվարով ու կարմիր բաբուջներ հագած: Առաջին անգամ էր, որ մոտիկից էի տեսնում նրան: Ասում էին՝ վարժապետի տղան տանից դուրս չի գալիս, ցերեկ-գիշեր կարդում ու անվերջ կարդում է: Գեղեցիկ էր, ժպտուն, կապույտ աչքերով, շիկավուն, կրակագույն. մազերով, տաքություն ճառագայթող ժպիտով: Իմանալով, որ դեռ գիրք չեմ ճանաչում, Սահակ վարժապետը շոյեց մազերս, խփեց թշիկներին ու ասաց.

– Այսպես կանենք, հորենիկ: Արամը քեզ գրերը կսովորեցնի տանը, հետո կգաս ինձ մոտ դպրոց...

Վարժապետի տղան բարի հայացքով նայում էր ինձ, անուշ ժպտում էր:

Այդ օրվանից գիշեր-ցերեկ հայոց գրերն էին աչքերիս առաջ ու Արամի վառվող աչքերը: Երկու շաբաթում ճանաչեցի բոլոր գրերը, նրանց պատկերներն Արամի դեմքի հետ միասին հավիտենապես դաջվեցին մտքիս մեջ: Եթե Արամն ասեր՝ մի՛նչև լույս արթուն մնա և հազար անգամ կրկնիր այբուբենը, արթուն կմնայի ու կկրկնեի՝ այբ, բեն, գիմ, դա ... Եթե ասեր բարձրացիր ժայռին ու այնտեղից նետիր քեզ կիրճը, մի վայրկյան սպասել չէի տա: Ինձ համար երանություն էր նստել նրա առջև ու կատարել նրա հրամանները, երանություն էր ինձ համար լսել նրա ձայնն ու ժամերով նայել նրա դեմքին:

Մի անգամ դարձյալ ծանր լռություն իջավ մեր գյուղի վրա: Համիդիեն ծորի մյուս ափին բանակ էր դրել, խորովում էին երինջներ ու խոյեր, վիթխարի պղինձների մեջ խարույկների վրա տապակում էին ոչխարներ, որ մեր գոմերից էին քշել իրենց բանակատեղին:

Գյուղը լուռ էր: Առավոտ կանուխ ես լվացվեցի ու գիրքս թևիս տակ դրի, որ վարժապետի տունը գնամ:

– Էսօր մի գնա, հորենիկ: Էսօր տուն, մնա,– աղաչող հայացքով խնդրեց մայրս, բայց ես դուրս թռա: Չէ՞ որ ինձ սպասում էր Արամը...

Վարժապետի տանը չգտա նրան:

– Այսօրվանից ես պիտի քեզ դաս տամ, հորենիկ – ասաց Սահակ վարժապետը,– Արամ գնաց Ռուսաստան:

Ես չհարցրի, թե ե՞րբ գնաց, ինչո՞ւ գնաց: Ես շշմել կանգնել էի տեղումս՝ քարացած:

– Գնաց Էջմիածին, ճեմարան սովորելու... նստիր, հորենիկ, բաց արա գիրքդ...

Այդ օրվա և հետևյալ օրվա դասերի ժամանակ ես համրացել էի: Մեկեն փախավ սովորելու սերս: Չէին օգնում ոչ վարժապետի բարի խրատները, ոչ էլ հորս սպառնալիքները, թե կոռարկեն ինձ սարերը հովվին օգնական: Ես ինքս էի ուզում փախչել լեռները: Ոչինչ չէր մտնում գլուխս, Արամի անհետանալու օրից ինձ լքել էր հիշողությունս: Երեկվա դասերից

այսօր ոչինչ չէի հիշում, մոռանում էի շորերս կոճկել, բաբուջներս մաքրել, խռիվ մազերս գոնե ձեռքով հարդարել:

Այդ բոլորն առաջ ես անում էի Արամի համար:

Այդպես անցան ամիսներ: Մի օր, իրիկնադեմին, երկար ընդմիջումից հետո դողանջեցին մեր ժամի զանգերը: Հրաշք աղջկա հայտնության օրն էր: Մինչև ես հասա, եկեղեցին լեփլեցուն էր, բեմի առջև փողփողում էր ծերունի Օհանի սպիտակափառ մորուքը:

Նա երևաց բեմի վրա, և բոլորը խոնարհվեցին, խաչակնքեցին երեսները: Նայեց բազմությանը: Ինչքա՛ն բարություն, անմեղություն, աստվածային մեղմություն, գուր ու կարեկցանք կային այդ աչքերում: Կարծես հենց հիմա, այս պահին իջավ երկնքից՝ թեթևացնելու երկրի բնակիչների տանջանքներն ու տառապանքները:

Ձեռքերը կրծքին խաչեց, հայացքը հառեց երկնքին ու շրթունքները դողդողացին.

– Տե՛ր, ո՛ր-դո՛ր-մյա՛...

Սիրտս թրթռաց, սրսփաց ողջ մարմինս: Հմայված ու ամբողջովին մոռացած աշխարհն ու ինքս ինձ, նայում էի նրանք նայում էի ու դողում, դողդողում էր սիրտս: Երգում էր նա:

Ձայնն այնքան ծանոթ էր, հարազատ, հստակ, թեթև, եթերային: Հայացքը ողողված էր երկնքից իջած լույսով, դալար մարմինը ծրարված էր սև, թեթև, միանձնուհու զգեստների մեջ: Ժողովուրդը քար կտրած լսում էր նրան, մոռացած ահ ու սարսափ, մոռացած հարկահավաքներին ու համիդիեի ասպատակությունները: Բոլորը հոգով վերացել էին երկինք:

Երգում էր նա՝ ձեռքերը կամարներին կարկառած, գոցում էր լուսեղեն կոպերը, բացում կրկին: Նեղիկ լուսամուտներից նայում էր առկայծող երկնքի խորքերը, օգնություն ու փրկություն էր հայցում և վերերկրային նրա կերպարանքը՝ մոմերի պես կայծկլտող մատները, մշուշված հայացքն ու դողդոջուն, վարդե շուրթերն ամեն, ամեն բան խոստանում էին բոլորին, ովքեր լսողություն ունեին՝ լսելու, հոգի ունեին՝ հավատալու և սիրտ ունեին՝ հուսալու:

Ես անշարժ կանգնել էի, շունչս ինձ պահած: Եվ հանկարծ թվաց, թե նա ինձ է նայում խաղաղություն մաղթելով բոլորին: Կկոցեց կապույտ աչքերը, լայնացած, նուրբ ռունգները դողացին... Չգիտես ինչու, սիրտս լցվեց երկյուղով, ես վախեցա նայել նրան, փակեցի աչքերս: Ու մտքիս առաջ փոխվեց միանձնուհու կերպարանքը: Հագած է նա կապույտ ելակ, ծիրանի փոխան, որի փողքերն ընկնում են կարմիր բաբուջների վրա, գլխին դրել է կապույտ արախչի, որի տակ հավաքել է շեկիկ մազերը, աչքերը, շուրթերը, ձայնը... Նույնն են: Բացում եմ աչքերս՝ դարձյալ նա ինձ է նայում: Ու այս անգամ ձեռքերովս ծածկում եմ դեմքս և հանկարծ պոռթկում է սիրտս, կրծքիցս դուրս է թռչում մի սուր ճիչ, և ես բարձրաձայն լաց եմ լինում, հեկեկում եմ:

Ինձ դուրս են տանում եկեղեցուց: Ամբողջ գիշերը զառանցում եմ: Վաղ առավոտյան աչքերս բացում, անկողնուս մոտ տեսնում եմ հորս ու Սահակ վարժապետի դեմքերը: Ու կրկին հեկեկում եմ:

– Խորենիկ, հորի՞ կուլաս, լաո՛, Խորենի՛կ:

Չեմ կարողանում զսպել լացս: Սահակ վարժապետն էլ է հարցնում. «Հորի՞ կուլաս»...
Նրանք ամեն ինչ գիտեն, բայց հարցնում են:

Ես ճանաչել էի եկեղեցում երգող աղջկան: Նրանք այլևս ինձնից թաքցնել չէին կարող: Սահակ վարժապետը խոստովանեց և խոսք առավ ինձնից, որ գաղտնիքը կպահեմ: Ես լալիս էի, որ խաբված եմ եղել այն օրերին, երբ դասի էի գնում Արամի մոտ, չիմանալով, որ նա վարժապետի աղջիկն է, անունը՝ Աստղիկ, լալիս էի, որ խաբել էին ինձ, թե նա «Ռուսաստան է գնացել», լալիս էի, որ բացվել, մերկացվել էր «սուրբ կույսի» գաղտնիքը:

Մի շաբաթ հետո կրկին դողանջեցին եկեղեցու զանգերը: «Սուրբ աղջկա» նոր հայտնության օրն էր: Բայց ինձ համար հիմա նա դարձել էր հեռվում շողջողացող մի աստղ, որի փայլփլանքներն էին միայն ինձ հասնում, իսկ ինքը մնում էր հեռու, անհաս ու անմատչելի:

Դ

... Թվում էր, թե այդ ամենը չի եղել, թե երեկվանից երկարատև, տանջալի, մղձավանջային, անհեթեթ երազի մեջ եմ, և Աստղիկը, որ իմ մտքում դեռ երեկ, մյուս օրը սավառնում էր երկնային տարածությունների մեջ, մարդկանցից հեռու ու նրանց համար անհասանելի, քայլում է իմ կողքին, ծեծված, ջարդված, տանջահար:

... Քշում են մեզ կրկին շամբուտների միջով: Ճշմարիտ չէր լինի ասել՝ քշում են մեզ նախրի նման: Անասուններին այդպես չեն ծեծում-խոշտանգում: Փաղաքշական խոսքեր են ասում նրանց, ձեռքով շոյում են ճակատները, որ ճամփա կտրեն նոր արոտավայրերի հասնելու, գտնելու առատ խոտ ու երանավետ հանգիստ: Իսկ ո՞ր են քշում մեզ՝ դեռ անհայտ է:

Շամբուտները վերջանում են: Առջևից գնացող ասկյարները շուռ են տալիս իրենց ձիերի գլուխները, սկսում են բարձրանալ ձորի լանջն ի վեր: Հիմա տեսնում ենք առջևից քայլողներին մեջքի կողմից՝ ոտից մինչև գլուխ: Պատռտված, արյունոտ, ուռած ծոծրակներ:

Հանկարծ, լանջից վերև, ձորափին, կապույտ երկնքի վրա երևում է կլորակ, քարակոփ մի գմբեթ: Քանի բարձրանում ենք, գմբեթը վեր է խոյանում դեպի երկինք...

Բարձրանում ենք գայթելով ու ընկնելով, ոսկրացած ձեռքերով բռնելով քարերից ու մացառներից, մագլցելով դեպի վեր, ուր լայն աշխարհ կար, կային տաք հովիտներ ու լուսավոր հեռաստաններ: Եվ ահա, իր ամբողջ գեղեցկությամբ կանգնում է մեր առջև:

կրակագույն քարերից կերտված մի տաճար: Շռայլ շողքերի տակ կարծես կայծկտում է նրա ամեն մի քարը: Գմբեթի քիվերին թառած կապտափետուր աղավնիները նայում են մեզ զարմացած ու գուղգուղում, փայփայում են իրար:

Խաղաղ կեսօր է: Լուռ են երկիր ու երկին, լուռ են լեռներն ու դաշտերը, հեռվում շողում ու փայլփլում է դաշտի մեջտեղով ձգված արծաթե մի գոտի, նրանից այս կողմ երևում է բարձր, ձյունոտ մի գագաթ: Մինչև երկինք շողքեր արծակող սպիտակ ժապավենը, որ գալիս էր արևելքից արևմուտք, Եփրատ գետն էր, Բագրևանդի դաշտից այդ կողմերը ձգվող մեր Արածանին, որ ճանապարհին իր մեջն էր առնում շատ մեծ ու փոքր վտակներ և այս տեղերում փոխում էր իր անունը, դառնում Եփրատ, գագաթը՝ հավերժական Սիփան սարն էր: Ողջ աշխարհը հեղեղված էր լույսերով: Լույսեր էին թափվում երկրի վրա՝ կապույտ երկնքի խորքերից, բարձրաբերձ լեռների ձյունոտ կատարներից և հեղեղի պես խշշալով հոսում էին դաշտերով, լցվում ձորերը, հովիտները, գնում հեռու-հեռու ծագերը, ուր դեռ գիշեր էր ու մութ:

Արևը շողում էր անամպ երկնքից, օրը մաքուր էր ու անբիծ, և աղավնիները՝ անհաղորդ ու անտեղյակ երկրի վրա կատարվող ոճիրներին:

Պայթում է հանկարծ միականի Օմար Օսբաշու հրացանը: Մի աղավնի, փետուրի նման թեթև, քիվից գլորվելով, ընկնում է ցած, մատուռի պատի տակ: Թավիշ կանաչի վրա նրա արյան կաթիլները կայծերի նման ցուլցում են, ցուլցում ու չեն խամրում: Հիմա էլ, հինգ տասնամյակ հետո, ես տեսնում եմ կանաչի վրա ցուլացող աղավնու արյան այդ շիթերը...

Գոռում էր միականի Օմարը մոլեգնորեն, որովհետև ինչքան էլ որ օդում ոռնում էր նրա խարազանն ու իջնում մեր մեջքերին շրխկալով, մենք դանդաղ էինք շարժվում՝ հայացքներս հառած կլորակ գմբեթով քարակոփ տաճարին: Թվում էր, ուր որ է, հիմա հրաշք կկատարվի: Տաճարը կկուրացնի դահիճներին, կթուլացնի նրանց ձեռքն ու ոտը, կխելագարեցնի նրանց: Հիմա, հիմա փրփուր կերևա նրանց բերաններին, կսկսեն կրծել իրենց թևերը, վիրավորված գազանների պես մռնչոցներ կարձակեն: Իսկ մենք, ազատ թռչունների նման, մեր տները կվերադառնանք, մեր հարազատներին կգտնենք և աղավնիների պես գուղգուղալով կսիրենք, կփայփայենք իրար՝ անգղների մագիլներից դուրս պրծնելուց հետո: Ու վերստին մեր գյուղը կվերադառնա Սահակ վարժասպետը, ուր մեր ժամի փոքրիկ բեմի վրա ժողովրդին կհայտնվի այն հրաշք աղջիկը, տեղատարափ անծրևներից հետո կգոռա հեղեղը մեր կիրճում, ու մեր ձորի վրա կկամարվի մեր սիրուն, մեր մեծ, մեր յոթնագույն աղեղնակը...

Մոտենում էինք տաճարին, պիտի անցնեինք նրա կրակագույն պատերին քսվելով: Այդ պահին մեր շարքերից գատվելով, զարմանալի թեթև, արագաքայլ մոտեցավ տաճարի մուտքին Օհան ծերունին ու չոքելով նրա առաջ, ծերունական, դողդոջուն ձայնով սկսեց աղոթել, բառերը հատիկ-հատիկ երգելով.

– Ո՛վ սուրբ տաճա՛ր... Ես նահատակ քո քարերու, քո դռան սալերու վրա... փրկե դու անմեղ, ջահել հոգիներ... Ես նահատակ քո գորության առեջ...

Այդ ամենը կատարվեց այնքան արագ և այնպես անսպասելի, որ մի րոպե կանգ առան Օմար Օնբաշին ու իր օգնականները, և տեղում քարացավ մեր խոշտանգված բազմությունը:

Աղոթքի այդ խոսքերից հետո Օհան ծերունին համբուրեց գետինը, ապա բարձրացրեց գլուխը, նայեց տաճարի գմբեթին, ձեռքերը կարկառեց դեպի երկինք ու ողբաց՝ աստծուն դիմելով.

– Փրկե՛, արդար, ամենատես ու բարեգո՛ւթ, փրկե՛...

Հիմա էլ նա աչքիս առաջ է, երբ պատմում եմ ձեզ այս պատմությունը: Տանջանքի, տառապանքի ու նահատակության այդ արձանը քանդակվել է մտքիս մեջ այնպես ամուր ու հաստատուն, որ տասնամյակներով արևն ու հողմերը, անձրևներն ու փոթորիկները խարխուլել ու խորտակել չեն կարողացել:

Առաջին վայրկյանների անակնկալից ու կախարդանքից սթափվեցին մեր դահիճները: Մենք էլ ուշքի եկանք և զգացինք այդ պահերի և վեհությունը, որ արթնացրեց մեր մեջ նվաղած հոգին, և ահավորությունը, որից փշաքաղվեցին մեր մարմինները:

Օմար Օնբաշին փրփրած, ասպանդակեց ձիուն, քեց աղոթող ծերունու վրա՝ պատյանից քաշելով յաթաղանի պես կեռ սուրը: Բայց կապտադեղին բծերով նժույզն այս անգամ իր սմբակները մեխեց գետնին ու անշարժացավ: Ինչքան էլ միականի Օմարն ուժգին ասպանդակում էր, կատաղի մտրակում, նժույզը տեղից չէր շարժվում: Շշմել էինք բոլորս: Եվ ահա կատարվեց մի նոր անակնկալ: Օմարի օգնականն արագ մի ոստյունով ձին կանգնեցրեց իր միականի մեծավորի նժույզի առաջ և դողացող, սարսափով լի ձայնով քրթմնջաց.

– Ձեռք մի տուր նրան, Օնբաշի... Նա աստծու հետ է խոսում...

Օմարի կեռ սուրը կանգ առավ օդում:

– Հեռացիր,– մռնչաց Օնբաշին,– կսպանեմ քեզ նրա տեղակ, Համգո՛...

Քուրդ Համգոն գունատվել էր:

– Երկնքին նայիր, Օնբաշի, աստված տեսնում է...

Ոչ տեսնում, ոչ լսում էր այդ ամենը Օհան ծերունին: Նա իսկապես, հոգով երկինք համբառնած, խոսում էր աստծո հետ, որի գոյության մասին երբեք չէր կասկածել, և որի արդար դատին հավատում էր նույնիսկ այդ վայրկյանին, երբ իր մեծ տոհմից միայն ինքն էր մնացել սեփական աչքերով տեսնելով բոլորի մահը: Նրա վերջին հույսն ու սրբությունն այս մեղապարտ աշխարհի վրա Աստղիկն էր, մենք էինք, որոնց համար էլ ահա իր տանջահար հոգով հաղորդվում էր արդար երկնքի հետ, խնդրում էր փրկել «անմեղ հոգիները»:

Օմարի յաթաղանը դեռ քարացած էր օդում՝ կապույտ փայլ արծակելով քուրդ Համզոյի գլխավերևում:

Տաճարի քիվերից թռան երկու աղավնի, ապա՝ երրորդը: Առաջինն իջավ ու նստեց աղոթող ծերունու ուսերին, երկուսը՝ իրենց սպանված ընկերոջ դիակի կողքին՝ կանաչների վրա:

Օմարն իջեցրեց կեռ սուրը, դանդա՛ղ, դանդա՛ղ դրեց պատյանի մեջ: Համզոն ինչ-որ բան շշնջաց: Օմարը կարծես թե չլսեց, ձիու սանձը թուլացրած, նա իր միակ աչքի պաղ, անտարբեր հայացքով նայում էր իրենց սպանված ընկերոջ դիակը փայփայող աղավնիներին և գլուխը տաճարի մուտքի ողորկ սալաքարին դրած Օհան ծերունու ծվատված մեջքին:

Դահիճը մտածում էր:

Այդպես երկար սառած մնաց իր տեղում միականի Օմար Օնբաշին, ինչպես քիչ առաջ իր մերկ սուրը՝ ջինջ օդում, արևի շողքերի մեջ:

Օհան ծերունու մարմինն անշարժ էր, մեջքը՝ կորացած, ճակատը հաված տաք սալաքարին: Աստղիկը, հենված իմ ուսին, սաղմոսներ էր շշնջում: Ես մեկ նայում էի հեռու դաշտերին, նրանց մեջ շողացող Եփրատի ժապավենին, Սիփանի սպիտակ կատարին, մեկ տաճարի առջև սուրբ երկրին փարված Օհան ծերունուն:

Մեծ, անսիկզբ ու անվախճան խաղաղություն էր իջել աշխարհի վրա:

Օմար Օնբաշին ձգեց նժույգի սանձը, նրա գլուխը շուռ տվեց մեր կողմը: Միականու այլանդակ դեմքին հիմա սարսափ էր նստել: Կույր աչքի խռոչը նմանվում էր մուր, ահավոր անդունդի: Ի՞նչ էր մտածում նա այդ րոպեին, դժվար էր ասել: Այդպես նայեց մեզ երկար, երկար, ու ապա գոռաց, մռտաց, մռնչաց ու օդում սև օձի պես գալարվեց նրա սև մտրակը: Սալբի մարեի թռնիկը վախից մտավ գունդ դարձած մարդկանց խմբի մեջ, ես մեջքով ծածկեցի Աստղիկին:

Շարժվեցինք տեղից՝ ետ-ետ, դեպի ծերունի Օհանը նայելով, որ մնում էր՝ դեմքով տաճարի մուտքի սալաքարին փռված: Համզոն մոտեցել էր նրան ոտքի հանելու, ձայն էր տալիս, քաշում էր ուսերից, բայց ծերունին տեղից չէր շարժվում:

– Կրակի՛ր գլխին, թող արի,– կանչեց Օմար Օնբաշին:

– Նա արդեն մեռել է,- ձայնեց Համզոն, մի անգամ էլ ցնցելով ծերունու ուսերը,- մեռել է...

Աստղիկը փլվեց ուսիս: Սրտիս խորը խորքերում ինչ-որ բան ճարճատելով կոտրվեց: Մենք քիչ առաջ գնում էինք մեռնելու խմբովին, բայց գնում էինք մեծ մի ոգու հովանու տակ:

Հիմա որբացել էինք:

... Դարձյալ քշում էին մեզ: Բայց դահիճներն արդեն հոգնել էին, թե նրանց չար հոգիներում խղճահարություն էր ծնել Օհան ծերունու մահը: Հիմա նրանք լուռ էին: Լուռ էինք մենք էլ: Ոչ մի հառաչանք, ոչ մի տնքոց: Նույնիսկ Սալբի մարեի թռռնիկն էլ լաց չէր լինում: Շատ մահեր էինք տեսել մենք, բայց հիմա առաջին անգամ էր, որ քայլում էինք ոչ թե դատապարտվածների, այլ հուղարկավորների պես: Մեզ հետ չէր հիմա Օհան ծերունին, և կարծես թե բազմության կեսից ավելին պակասել էր, ինչպես հեղեղը՝ շիկացած ավազուտներին հանդիպելուց հետո: Չկար այլևս Օհան ծերունին, որ թվում էր, թե միշտ եղել էր, աշխարհի ստեղծագործության առաջին օրերից, փորձության ժամին քայլել էր սերունդների հետ:

Մղկտում էր իմ սիրտը, բայց զսպում էի ինձ: Ճիգ էի անում չտեսնել նրան, բայց մտքով տեսնում էի: Մեկ նա կանգնած մեր փոքրիկ եկեղեցու դռան առաջ՝ փառահեղ սպիտակ մորուքը կրծքին՝ լսում էր հայտնված սուրբ աղջկա օվսանաները երկնավորին, մեկ քայլում էր կրծքով մեզ պատնեշած, մեկ ծորափի տաճարի առջև չոքած «խոսում էր աստծո հետ»:

Մեր առջև հիմա փռվել էին լայնատարած դաշտեր, հովիտներ՝ ծաղիկներով, մարգագետիններ ու ճահճուտներ՝ կապույտ թափանցիկ մշուշով ծածկված: Օդի մեջ ճովողում էին արտույտները, մեր ոտքերի տակից թռչում էին լորեր: Օդը հագեցած էր մեղրի ու լեռնալանջերի ուրցի հոտով:

Աչքերով տեսնում էի և բոլոր զգայարաններով զգում էի ես այդ ամենը: Իսկ մտքիս մեջ հառնում էր մի ամբողջ աշխարհ, որ հեռանում էր մեզնից, կորչում էր, մեռնում: Այդ մեծ աշխարհի միջից զատվում էին դեմքեր, կենդանանում էին, կանգնում հայացքիս առաջ: Ահա վարժապետ Սահակի տունը: Գորգի վրա նստել է կարմիր թավշե ելակ հագած, կապույտ արաղչին գլխին դրած Արամը: Ժպտում է նա ինձ իր կապույտ աչքերով: Եվ ես չգիտեմ, որ նա աղջիկ է, որ նա Աստղիկն է: Եվ ահա սուրբ աղջկա հայտնության օրն է: Նա երևում է մեր եկեղեցու բեմին՝ միանձնուհու սև հագուստով: Ջերմեռանդ երգում է՝ ոգեշնչված դեմքը երկնքին ուղղած:

Նա սուրբ է: Նոր է երկնքից իջել, ու ոտքերը դեռ ամպոտ են: Եվ ես չգիտեմ, որ դա Արամն է:

Ու հիմա մտքիս մեջ ծովվում են իրար Արամն ու Աստղիկը, ծովվում են ու զատվում, զատված են ու կրկին ծովվում իրար: Իսկ սա, որ քայլում է կողքիս, ոչ Աստղիկն է կարծես, ոչ Արամը, այլ մի երրորդ անձնավորություն է, իրական, շոշափելի՝ ինչպես իր ցնցոտիները, ինչպես իր ոտքերի պատռտված տրեխները:

Երազներն անցել են, առեղծվածները՝ մերկացել, մնացել է կոպիտ, դաժան իրականությունը: Օհան ծերունին էլ վերջին երազն էր, որ անցավ...

Լսում եմ ինչ-որ ծայն, ինչ-որ շշուկ: Իմ անունն են շշնջում, ինձ հետ են խոսում:

– Խորե՛ն... արթնացի՛ր, Խորե՛ն...

Ու դարձյալ, կրկին.

– Արթնացի՛ր... բռնե՛ ձեռքս, հորե՛ն...

Աստղիկն է: Քայլելիս երեքում է, հիմա կընկնի՝ եթե չբռնեմ: Հեռացել էի սրանից մի քանի քայլ: Դարձյալ հենվում է ուսիս ու քիչ հետո հարցնում կատարյալ լրջությամբ.

– Մեռնի՞նք, թե՞ ապրինք, հորե՛ն...

Չարմանքից համրանում է լեզուս բերնիս մեջ: Մի՞թե պիտի խելագարվի Աստղիկը:

Ձա՛յնը...

Դա Արամի ձայնն է, երբ նա ինձ հայոց գրերն էր սովորեցնում: Դա Աստղիկի թախծալի ձայնն է, երբ հայտնվում էր նա միանձնուհու կերպարանքով:

«Մեռնի՞նք, թե՞ ապրինք...»

Մեռնել կարող էինք, բայց մի՞թե պիտի կարողանանք ապրել նաև, եթե ցանկանանք...

Դանդաղ, լուռ սողում էինք մարգագետիններով: Թաղվում ճահճուտների մեջ և հագիվ դուրս էինք քաշում մեր ոտքերը: Օմար Օսբաշին այլևս չէր գոռգոռում, չէր հայիոյում, չէր ծեծում մեզ: Կապտադեղին բծերով նրա նժույգն այլևս չէր խրխնջում առաջվա պես: Գետինը փորելով չէր վրնջում հեռո՛ւ, ազատ դաշտերին հայացքն ուղղած:

– Մեռնի՞նք, թե՞ ապրինք...

Աստղիկն սպասում էր հարցի պատասխանի՞ն, թե ինքն իրեն էր հարցրել, իր հոգուն ու կամքին, իր սրտին, որի խորին ծալքերում երևի դեռ մնում էին՝ հույսի մի թեթև շողք, լույսի մի թեթև ցուլք:

Արևն արդեն մայր էր մտնում: Լեռները վիթխարի ստվերներ էին նետել դաշտերի ու հովիտների վրա: Կատարները վառվում էին հսկայական խարույկների պես: Երկինքը ծայրից ծայր արնագույն էր:

Մոտենում էինք ավերված մի գյուղի: Ահա առաջին տները:

Կանաչ մի կտուրի նստած, մլավում էին երկու բրդոտ կատու: Մի գոմի առաջ, նիհարավուն մի երինջ նայում էր մեզ ու տխուր բառաչում: Ինչպե՞ս է կողոպտված, սպանված այս գյուղում փրկվել այս երինջը: Երկա՛ր, ծորուն բառաչում է նա, երևի կանչում է հեռուները քշված կամ մորթված իր քույրերին:

Ծանր հոտ էր նստել գյուղի վրա՝ այրված գերանների, վառված ջուլերի մշահոտը, անթաղ դիակների ու մոխրացած ոսկորների ծանր հոտը: Ես չէի նայում սպանված մարդկանց մարմիններին, որ ընկած էին տների առջև, փողոցներում, արևի տակ:

Երինջը բառաչում ու բառաչում էր:

Առջևից գնացող ասկյարները կրակում են նրա վրա: Երինջն ընկնում է գոմի բաց դռան առաջ ու երկար թփրտում է՝ գլուխը գոմի դռան այրված հենափայտին զարկելով:

Մեզ քշում են գոմը: Այստեղ պիտի գիշերենք: Արդեն մթնշաղ է: Մուլն աստիճանաբար գրկում է երկիրը: Բերում, այրված գերաններ են լցնում դռան առաջ, ապա քարեր են լցնում գերանների ետևը, փակում են դուռը:

Թափվում ենք հատակին:

Կարծես խմբով իջել էինք խորը, մուլ մի գերեզման: Կենդանի աշխարհը մնացել էր այն կողմը, մենք արդեն հանդերձյալ կյանքումն էինք:

Գոցում էի կոպերս ուժով, բայց քնել չէի կարողանում է Ամբողջ մարմինս տնքում, նվում էր: Գոմի դռան առաջ խրխնջում էր Օմարի նժույգը: Լսեցի երինջի աղիողորմ բառաչը: Էլի ժամանակ անցավ, և էլի քնել չէի կարողանում: Դրսում ճարճատեց երևի մեծ, շատ մեծ մի խարույկ: Նրա հրացուքերը գերանների ու քարերի արանքից թափանցում էին ներս: Քիչ հետո հասավ մեզ խարույկի վրա խորովվող մսի սուր ճարպահոտը:

Մի գիշեր եղավ դա մեր կյանքում, թե՞ մի ամբողջ մղձավանջային հավիտենականություն: Թվում էր, թե երբեք այլևս չպիտի երևա արևը, որ աշխարհը պիտի թաղված մնա թանձր խավարի մեջ:

Գիշերվա կեսին որոտաց, դղրդաց երկիրը: Փվեց երկինքը: Ճայթեցին, շռնդացին կայծակները, դուրս եկան գետերն իրենց հուններից:

Երդիկներից կայծակները լուսավորում էին երկարավուն գոմը:

Մի ակնթարթ ես տեսա Սալբի մարեին, որ ձեռքերը վեր պարզած՝ աղոթում էր, երկրորդ անգամ տեսա Աստղիկին: Մեջքի վրա պառկած, թևերը գլխի տակ դրած, նա քնել էր զարմանալի խաղաղ, անվրդով քնով և չէր լսում երկնքի որոտմունքը, երկրի դղիրդները, ճայթող կայծակների ահավոր շռինդները:

Որոտն ու կայծակը չէին դադարել, երբ առավոտ կանուխ գոմի դռնից դեն նետեցին գերաններն ու քարերը և դուրս քշեցին մեզ: Աշխարհը, որ երեկ այնքան լուսավոր էր ու տաք, հիմա սառն էր, խոնավ ու մռայլ, բարկացած: Գյուղի փողոցներով փրփրալով հոսում էր անձրևաջուրը, դեպի դաշտը քշելով աղբակույտերը, դիակների ծվեններն ու արյան չորացած լերդերը: Բնությանը հակառակ, աշխույժ էր այսօր Աստղիկը, նույնիսկ ուրախ: Քայլում էր՝ առանց իմ ուսին հենվելու, հաստատուն ու թեթև քայլերով: Ամեն անգամ, երբ ճայթում էր կայծակը, ես տեսնում էի նրա դեմքը՝ երագուն աչքերը, շողուն ճակատը, որի վրա բոցի լեզուների պես իջնում էին շեկ մազերի փնջերը:

Ի՞նչ էր կատարվել գիշերվա ընթացքում:

Հիմա իմ կողքին քայլում էր ոգեշնչված դեմքով այն անհրապան, երկնային աղջիկը, որ հրաշքով հայտնվում էր մեր գյուղի ժամի բեմին և կրկին «համբառնում երկինք»՝ մարդկանց մեջ թողնելով հավատ, հույս և հրաշալի երագանք: Նույն այրվող, թախիծով լի աչքերն էի տեսնում ես, նույն եթերային անմեղությունը՝ շողացող հայացքում: Եվ ամեն անգամ երանության զգացմունքի ջերմ մի ալիք էր անցնում սրտիս միջով, չնայած տնքում

Էին մարմնիս բոլոր մկանները, գլուխս ծանրացել էր ուսերիս, բացվել էին սրունքներիս չորացած վերքերն ու մղկտում էին՝ թրջվելով սառն անձրևաջրով:

Երբ դանդաղում էի, Աստղիկը հորդորում էր, որ չհուսահատվեմ, հավաքեմ վերջին ուժերս ու քայլեմ: Հեռուները չէին երևում մեր հայացքների առաջ երեկվա պես, գագաթները ծածկվել էին մռայլ մեգով, դաշտերը հեղեղվել էին ողջ գիշերը երկնքից թափվող, տեղատարափ անձրևից:

Աստղիկը շշնջում էր ականջիս Օհան ծերունու խոսքերը:

– Քելե, Խորեն, քելե... փորձությունս է... դիմանա՛նք...

Նա իր վրա էր առել հովանավորողի ու մխիթարողի դերը: Սալբի մարեի ձեռքից վերցրել էր նրա թռնիկի ձեռքը ու նրան էլ էր հորդորում.

– Մի լա, Վահանի՛կ, աղբերի՛կ, հիմա կհասնինք, էս սար լե անցնինք...

Ո՞ր պիտի հասնեինք, ի՞նչ կար այն սարի ետևը:

Ի՞նչ հույս էր իջել Աստղիկի հոգում, փակ երկնքից ի՞նչ լույս էր ծորացել նրա մտքի մեջ:

Առջևից գնում էին լուռ ու անձայն, միայն լճացած ջրերի մեջ չփչփում էին նրանց ոտքերը: Միականի Օմարն ու Համգոն, իրենց ձիերի բաշերին կռացած, կարծես թե նիրհում էին բարակ անձրևի տակ: Օմարի նժույզը երբեմն կանգ էր առնում, ռունգները լայնացած նայում էր պղտոր հեռուներին, սմբակներով փորում էր գետինն ու տխուր վրնջում:

Որոտում էր երկինքը, ահեղ գոռում էին ամպերը, և ձորերն ու սարերն արծազանքում էին հազարաձայն: Կայծակի ամեն մի հարվածի ակնթարթին լուսավորվում էին ջրով ծածկված հովիտներն ու մարգագետինները ու կրկին թաղվում թանձր մշուշի մեջ:

Գնում էինք, գնում և դարձյալ վաղ առավոտվա աշխուժությունը չէր լքում Աստղիկին: Նա ոգեշնչված էր: Կայծակներն ու որոտները կարծես նրա սրտով էին, առավել կենդանություն էին տալիս նրա մարմնին, կորով էին հաղորդում նրա հոգուն: Ի՞նչ էր կատարվել նրա հետ, նրա մեջ: Այդ գաղտնիքը պարզվեց ինձ համար քիչ հետո, երբ նա խոսեց.

– Խորեն,– շշնջաց նա,– գիշեր խորոտ երազ տեսա... լա՛վ երազ էր... պիտի ապրինք: Խորեն...

– Ի՞նչ տեսար,– հարցրի ես:

– Սպիտակ ու վարդագույն ամպեր տեսա... Կարմիր, հրեղեն ձի տեսա, ոսկե թամբ վրեն... դու լե ոսկե թամբին... լա՛վ երազ էր, Խորեն... ձին մուրազ է...

Ետ էինք մնացել քարավանի առջևից քայլող խմբից՝ տարվելով Աստղիկի երջանիկ երազով: Օմարի խարազանը դառն սուլոցով իջավ Աստղիկի մեջքին: Լսեցի կարճ մի ճիչ ու տեսա, թե ինչպես նա դեմքով փռվեց գետնին: Ջրերի մեջ: Ես կռացա նրա վրա: Ու խարազանի երկրորդ հարվածն իջավ իմ գլխին, ապա դարձյալ, կրկին: Խարազանի

հարվածներ էին դրանք, թե կայծակն էր այդպես թրատում ուներս, գլուխս, դեմքս, այրում ու մոխրացնում էր ինձ:

Ուշի եկա՝ երբ Սալբի մարեն թևիցս բռնած տանում էր ինձ խմբի ետևից:

– Ո՞ւր է Աստղիկը, մարե...

Մարեն ձեռքով ծածկեց արևոտ բերանս:

– Քելե, լաո՛, քելե՛...

– Ո՞ւր է Աստղիկը,– կարծես տենդի մեջ, ավելի բարձրաձայն հարցնում եմ ես:

– Առջևից կերթա, Վահանի հետ... սո՛ւս... անուն մի տուր...

Սև մեզը դառնում էր կաթնագույն, հոսում էր սարերից ներքև, լցվում դաշտ ու ձոր, բռնում սարալանջերն ու նեղլիկ հովիտները, ծածկում կիրճերը ու փոսերը, ավերված գյուղերն ու արյունոտ ճանապարհները:

Ես ջանում էի արագացնել քայլերս, որ հասնեմ Աստղիկին, տեսնեմ նրան, որ նա էլ տեսնի ինձ: Տեսնի, թե ինչպես ոտից գլուխ արյունլվա, բայց չեմ ընկնում, քայլում եմ, չեմ մեռնում, ապրում եմ: Սալբի մարեն հասկանում էր ինձ ու չէր թողնում թևս:

– Հանդարտ մնա, խորեն, շներն առել են Աստղկա հոտ...

Ինչ-որ բան էր կատարվել իմ ուշաթափության թուլեաներին:

Վախենում էին, թե միականի Օմարը կռահում է, թե ով է ցնցոտիներով շեկլիկ այն «տղան»:

– Հանդարտ մնա, խորե ն...

2

Անձրև էր մաղում, բարա՛կ, բարակ անձրև, անվե՛րջ, միալա՛ր: Օդի մեջ կապտագույն բարակ շղարշի պես նա կանգնել էր մեր առջև ու փակել հեռաստանները մեր աչքին:

Ուր էին տանում մեզ, որտե՞ղ էր սկսվում աշխարհը և ո՞ւր պիտի վերջանար՝ անհայտ էր մեզ համար, մեր բախտի, մեր ճակատագրի նման անհայտ ու անորոշ:

Առջևի շարքերը կանգ առան: Ասկյարները ծայնեցին իրար: Օմար Օնբաշին կատաղած ասպանդակում, մտրակում էր ձիուն, փրփրած հայիոյում էր: Դժբախտների, տառապյալների մեր խումբը գնդվեց, կծկվեց, հավեցինք իրար, դարձանք մի տանջահար, հազար տեղով բզկտված, հազար տեղով խոցված մի մարմին: Մառախուղը մեկ նոսրանում էր, մեկ թանձրանում: Բարակ անձրևը մաղում էր մեր վերքերի վրա, մեր ուռած դեմքերին, մեր խամրող աչքերին: Հիմա չէինք քայլում, գունդ դարձած գլորվում էինք: Որտե՞ղ էինք, դեպի ո՞ւր էինք գլորվում:

Կաթնագույն թանձր մեզը մի րոպե փարատվեց: Մեր առջևում երևաց գորշ ալիքներով մի գետ: Վարարած, անձրևից պղպջալով, հոսում էր գետը, խփելով կանաչ ափերին, հետո ծեծելով ապառաժները քիչ այն կողմ գահավիժում էր ժայռից ներքև, մթին անդունդի մեջ: Իսկ ուղիղ մեր կողքին, գետի վրա, կանգնել էր կամարած մի կամուրջ: Մեզ հրում, մեր գունդը գլորում էին դեպի այդ կամուրջը: Նրա վրայով պիտի անցնեինք, ուրեմն, մյուս ափը, ուր սկսվում էր կանաչ մի լեռնալանջ: Հրում, գլորում էին մեզ դեպի կամուրջը, դադում մեր գլուխները խարազանով, խոցում մեր մարմինները դաշույններով ու յաթաղանի նման կեռ սրերով: Ջարդված, ջախջախված մարմիններից, չոր, սմբած կրծքերից պոկվում էին սարսափով լի ճիչեր, նվաղուն հառաչանքներ, մահամերձի տնքոցներ:

Գլորվելով հասել էինք կամուրջի եզրին: Գրկել էինք իրար ամուր, վերջին մեր ուժերը հավաքած:

Այդպես կամուրջի վրա ենք: Հպվել է ինձ Աստղիկն ու ցածրածայն ասում է.

– Թող ինձ, թո՛ղ, հորեն... գրկե Վահանիկին, էն ափ տար...

Չհասկացա, թե ինչ է ասում:

Կամուրջը մի պահ լուսավորվեց, մառախուղի վերջին ծվենները՝ հողմի բերանն ընկած, սուրացին, թռան մեր վրայով: Կամուրջից ներքև երևաց անդունդը՝ լցված ջրի գորշավուն փոշով: Այդ պահին էր, որ կատարվեց այն դեպքը Եփրատի այդ հնադարյան կամուրջի վրա: Գունդ դարձած մեր խմբի միջից, տասնյակ ոսկրացած թևերից պոկված, Աստղիկը մեջքով կամուրջի քարե բազրիքին հենվեց, դեն նետեց գլխից տղայի հնամաշ արաղչին, դեմքը երկնքին ուղղեց, և թրթռացին գունատ շրթունքները: Ու տխուր դողանջեց ձայնը...

Առաջին պահ կարծես ոչ մեկը մեզանից ու ասկյարներից չհասկացավ, թե ինչ է կատարվում: Չարմանքից ու անակնկալից քարացանք կամուրջի վրա: Մոռացանք, թե որտեղ ենք գտնվում, մառախլապատ կամուրջի վրա[»], որի տակով կատաղի հոսում էր վարարած գետը, թե մոմերով լուսավորված, խնկի ու կնդրուկի հոսով լցված տաճարում: Ոճիրներով ու մահերով լի երկրի[»] վրա, թե բա՛րձր, բա՛րձր երկնքում...

Դահիճ ու գերի հմայվել էինք, կախարդվել: Աղջկական վճիտ, հստակ, զուլալ ձայնը տարածվում էր տամուկ դաշտերի, սարերի, քարերի ու ջրերի վրա, լցվում էր մեր հոգիները և մի պահ մոռացրել էր դաժան ու անողորմ իրականությունը: ...Մեծ, գերմարդկային վշտով լի աչքերը երկնքին ուղղած, Աստղիկը ողբում էր ու լալիս, մղկտում էր ու մորմոքում: Հնչյունները պոկվում էին նրա այրվող սրտից ու, թրթռալով շուրթերի վրա՝ գնում էին աշխարհի բոլոր ծայրերը: Եվ թվում էր, թե ողջ աշխարհը կախարդված լսում է օգնություն կանչող, սեր ու եղբայրություն, գուժ ու կարեկցություն հայցող այդ ձայնը:

Քարացած, վերացած, կամուրջի վրա գլխահակ կանգնած մենք լսում էինք՝ մոռացած մեր ողբերգական բախտը՝ մեր մարմինների ցավերը, մեր վերքերի մրմուռները, մոռացած մահվան մերձավորությունը:

Քարացել էին նաև մեր դահիճները: Կախարդված, նրանք նայում էին Աստղիկին ու լուռ լսում էին նրան՝ հմայված գազանների պես: Միականի Օմարի գեղեցիկ նժույզը, գլուխը խոնարհած գետնին, թախծոտ աչքերը կիսախուկ, իր հեծյալի տակ անշարժացած, նույնպես լսում էր...

Լռել էին հող ու քար, լեռ ու գետ: Երևի բարձր լեռնալանջերում եղնիկը՝ կանաչ խոտը բերանին, գլուխը բարձր, աչքերում վճիտ արցունքի շիթեր՝ արձանացել էր իր ժայռե պատվանդանին, երևի գազանները դուրս էին եկել իրենց թաց որջերից, վախվորած մողեսները ժայռերի ճեղքերից հանել էին իրենց գլուխները և բոլորը, բոլորը՝ քար ու կանաչ, ասուն ու անասուն լսում էին հիմա մարդկային մեծ, անպարփակ վշտերի այդ երգը:

Մառախուղը խտանում էր, անձրևը հորդանում:

Իմ թևից մեկը քաշում էր, ինչ-որ բաներ էր շնչում ականջիս: Բայց ես չէի սթափվում: Պատրանքը հոգուս մեջ հաղթել էր իրականության զգացումին: Աստղիկը կրկին դարձել էր երագ, անմատչելի, հեռավոր, եթերային...

Կրկին քաշում են թևիցս, ականջիս բաներ շնչում: Կամաց-կամաց արթնանում եմ, նայում շուրջս: Սալբի մարեն է, մեծ տոհմի մեծ մայրը:

– Առ Վահանիկին, գնա՛ սար... Խորե՛ն...

Հասկացա, ենթարկվեցի Սալբի մարեի կամքին: Վահանի ձեռքը բռնած, խտացած մառախուղի միջով, կամուրջի վրայով քայլեցի դեպի այն ափը: Դեռ հմայված, լուսնոտի պես դանդաղաքայլ սահեցի ասկյարների մոտով:

Նրանք չձայնեցին ինձ: Քուրդ Համզոն ձիու սանձն ազատ թողել, ափերով ծածկել էր աչքերը, մի ուրիշ ասկյար գլուխը դրել ձիու թամբի վրա՝ սառն հայացքով նայում էր Եփրատի հոսող ջրերին:

Ես արդեն անցել էի կամուրջը: Վահանի ձեռքը բռնած, բարձրանում էի լեռան լանջն ի վեր, երբ տեսա, որ ինձնից առաջ մառախուղի միջով շարժվում են ուրիշ կերպարանքներ: Իսկ Աստղիկը դեռ ջերմ եռանդ երգում էր և դեպի իմ կողմը: Դեպի փրկության ափն էին գալիս ծեր ու երեխա, մայր ու մանուկ, իմ եղբայրներն ու քույրերը...

Վահանի հետ ես կանգ առա բարձր լանջին, մեծ մի ժայռի ետևում: Չէի կարողանում հեռանալ ու տեսողությունիցս կորցնել կամուրջը, Աստղիկին:

Հանկարծ լուսավորվեց շրջակայքը, ցրվեցին խիտ ամպերն ու մառախուղը: Երևաց արեգակը:

Կամ ուրջի վրա մնացել էր գերիների փոքրիկ մի խումբ, շրջապատած Աստղիկին, որ երգելով թևերը պարզեց ամպերի տակից դուրս սահող արևին...

Երգն ընդհատվեց: Միականի Օմարն ուշքի եկավ ու հասկացավ եղելությունը: Գազանն արթնացավ նրա մեջ: Կատաղած ասպանդակեց ձիուն, մտրակեց, մռնչաց, մռլտաց: Բայց ձին չէր բարձրանում կամուրջը:

– Բռնե՛ք այդ շեյթանին... բռնե՛ք, բռնե՛ք...

Երկու ասկյար ցած թռան ձիերից, սանձերը տվին երրորդին, վազեցին Աստղիկի կողմը: Եվ այն վայրկյանին, որ պիտի բռնոտեին նրան, Աստղիկը շուռ եկավ ու կամուրջի քարե բազրիքից գլխի վրա իրեն նետեց վարարած Եփրատի ալիքների մեջ...

Ես փակեցի աչքերս, բայց կարծես լսեցի ջրի ուժեղ ճողփյունը: Դողում էի ամբողջ մարմնով: Լսում էի սրտիս թփրտոցը կրծքիս տակ: Խիղճս ծվատում էր ինձ: Հետո կրակոցներ լսեցի, դարձյալ կրակոցներ: Ու ամեն ինչ մեկեն լռեց: Համրացան և՛ մարդիկ, և՛ բնությունը: Ամբողջ մեծ տիեզերքը լռեց, համրացավ:

Երբ աչքերս բաց արի: Կամուրջի վրա տեսա մարդկանց դիակներ և երկնքում կամարված մի մեծ ծիածան: Կարծես մեր գլուղից եկել էր այստեղ մեզ գտնելու, մեր սիրուն, մեր յոթնագույն աղեղնակը, ծանո՛թ, հարագա՛տ, հրաշա՛լի...